

Mövzu 2. E. Ə. III-I minilliklərdə Azərbaycanla Erkən Dövlətlər.

MANNA

PLAN

- 1. E. ə. III-II minilliklərdə Azərbaycanda etnosiyasi vəziyyət.**
- 2. Lullubi, Kuti, Su və Turukki.**
- 3. Manna dövlətinin yaranması.**

E. ə. III-II minilliklərdə Azərbaycanın cənubunda və şimalında ilkin tayfa birlikləri mövcud idi. Azərbaycanın cənubunda yaşayan etnosiyasi birliklərdən kutilər, lullubilər, su və turukkular haqqında qədim Şumer-Akkad mixi yazılarında kifayət qədər məlumatlara rast gəlinir. E. ə. III minilliyin II yarısında Azərbaycanın cənubunda Lullubi və Kutilərin erkən dövlətləri yaranmışdır.

Kuti dövləti

Azərbaycanın Urmiya gölü bölgəsində hələ e. ə. XXIV-XXIII əsrlərdə kuti tayfa birləşməsi yaşayırdı. Mənbələrdə kutilərin məskunlaşdığı ərazi dağlıq Kutium ölkəsi kimi xatırlanmışdır. Kutilər maldarlıq, əkinçilik və sənətkarlıqla məşğul olur, Mesopotamiyada yaşayan əhali, xüsusilə şumerlərlə iqtisadi-siyasi əlaqələr saxlayırdılar. E. ə. XXIII əsrdə daha da güclənmiş Akkad hökmdarlarının aramsız hücumlarının qarşısını almaq üçün kutilər qonşuluqda yaşayan digər etnosiyasi toplumlarla hərbi ittifaqa girmiş və müttəfiqlər üç dəfə Akkad ordularını məğlubiyyətə uğratmışdılar.

E. ə. XXIII əsrin sonlarında Kuti dövləti xeyli güclənmişdi. Döyüşkənliyi ilə seçilən çoxsaylı əhaliyə malik olan Kuti dövləti Mesopotamiyaya hərbi yürüslərə başlayaraq Akkad qoşunlarını darmadağın etmişdilər. Kuti hökmdarı Enridavazir bu qələbə şərəfinə ucaltdığı abidədə özünü «Kutiumun və dünyanın dörd tərəfinin hökmdarı» adlandırmışdır.

E. ə. XXII əsrin əvvəllərində Mesopotamiyanın cənubunu işğal edən və Akkad dövlətini süquta uğradan Kutilər burada böyük xilaskarlıq missiyasını yerinə yetirdilər. Akkadlar daima Şumer şəhərlərinin əhalisini kütləvi şəkildə məhv edirdilər. Şumerlərin muqəddəs Nippur şəhərini viran qoyan akkadlar, hətta onların Ekur məbədini belə dağıtmışdılar. Bu hadisə şumerlərin səbr kasasını doldurmuş və onlar yardım üçün Akkadın əsas düşməni olan güclü Kutiuma üz tutmuşdular. Kutilər şumerlər üzərində Akkad ağalığına birdəfəlik son qoymuşdular.

Bu qüdrətli Azərbaycan etnosu 91 il (2195-2104) Dəclə və Fərat çayları arasında öz siyasi hökmranlığını sürdürə bilmişdir. Bu zaman inzibati vəzifələri daşıya biləcək çoxlu adamları olmadığından işğal olunmuş əraziləri yerli Şumer və Akkad əyanlarından təyin etdikləri canişinlər vasitəsilə idarə edirdilər. Kuti hökmdarı həm də Akkad çarı titulunu

daşıyırdı. Şəhərləri en və ya ensi rütbəli hakimlər idarə edirdilər. Kutilər şumerlərin dağıdılmış məbədlərini bərpa etmiş və yenilərini tikdirmişdilər.

Mesopotamiyanın cənubundakı əhalidən kutilər sənətkarlıq, ərzaq məhsulları və qiymətli metallar şəklində vergilər toplayırdılar.

Kuti ağalığı dövründə Mesopotamiya ərazisi xarici basqınlardan daha yaxşı qorunmuş, ticarət yollarında tam təhlükəsizlik təmin olunmuşdu.

Kuti hökmdarlarına aid yazılarda onların İştər və Sin tanrıları haqqında məlumatlar vardır. Kutilər Mesopotamiyada yerli tanrılara sitayişə saxlamaqla öz dini ayinlərini tətbiq etməyə çalışırdılar. Dini ibadətdə yeniliklər yerli kahinlərin ciddi müqaviməti ilə qarşılanırdı.

XXII əsrin sonlarında Mesopotamiyanın cənubunda başda Şumer Uruk şəhərinin hakimi Uti-heqal olmaqla kutilərə qarşı müqavimət başladı. Uti-heqal öz kitabəsində kutiləri «zəhərli dağ ilanları, tanrıların düşməni, Şumer dövlətçiliyini dağlara aparan, Şumeri ədavətlə dolduran, arvadı ərindən, uşaqları valideynlərindən ayıran, ölkədə düşmənçilik və nifaq salan» bir toplum adlandırırdı. Bu cür düşmən münasibət əslində Kuti hakimiyyətini gözdən salmağa, işğalçı kutilərlə mübarizənin zəruriliyini əsaslandırmağa və əhalini ayağa qaldırmağa yönəlmişdi. E. ə. 2109-cu ildə kutilərlə Uruk şəhəri arasında baş verən döyüşdə şumerlər qalib gəldilər. İkiçayarasında ağalıq edən sonuncu kuti hökmdarı Tirikan oldu. O, cəmi 40 gün hakimiyyətdə qala bilmişdi. 2104-cü ildə həm onun, həm də İkiçayarasında Kuti hakimiyyətinə son qoyuldu. Bundan sonra kutilər öz doğma torpaqlarına qayıtdılar. Onlar burada lullubi tayfaları tərəfindən sıxışdırılaraq torpaqlarının bir hissəsini itirmiş və bir qədər şimal-şərq səmtinə çəkilməli olmuşdular.

Şumer mixi yazılarında İkiçayarasında hökmranlıq edən 21 kuti çarının adı çəkilmişdir.

Lullubi dövləti.

E.ə. III minilliyin II yarısında Azərbaycan ərazisində mövcud olan etnosiyasi birliklərdən biri də lullubilər tərəfindən yaradılmışdır. Lullubilər haqqında ilk məlumat Akkad mənbələrində verilir. Akkad kitabələrində «Lullubum dağlılarını öz hakimiyyəti altında birləşdirmiş hökmdar Sidurru» haqqında danışılır. Lullubi siyasi birliyi Urmiya gölü hövzəsində meydana çıxmışdı. Lullubilər Diyala çayının yuxarı axarından Urmiya gölünədək olan torpaqlarda kutilərdən cənubda və şərqdə yaşayırdılar. Lullubilərin təsərrüfatında maldarlıq üstün yer tutmuşdur. Onlar Mesopotomiyadakı şəhərlərlə ticarət əlaqələri saxlayır, qaramalı taxıla dəyişirdilər. Qonşu hurri və hetlər lullubiləri öz dövlət idarələrində işə cəlb edir və döyüşkən lullubiləri muzdla hərbi xidmətə çağırırdılar.

Lullubi hökmdarı Anubanininin e.ə. XXII əsrə aid kitabəsində Akkad dilində yazılmışdır: «Anubanini, qüdrətli çar, Lullubum çarı öz təsvirini və İştər ilahəsinin təsvirini

Batir dağında həkk etdirdi». Bu yazı əsasında müəyyən olunmuşdur ki, Lullubi hökmdarı Anubaniniyə tabe olan torpaqlar Urmiya gölündən Diyala çayının orta axarınadək çatır. Yazıda «Yuxarı Dəniz» və «Aşağı Dəniz» in qeyd olunması göstərir ki, hökmdar Anubanini İran körfəzinə qədər olan ərazilərə iddia ilə çıxış edirdi. Vaxtı ilə kutilərə məxsus olan torpaqların böyük hissəsi indi Lullubi hökmdarının əlinə keçmişdi.

E.ə. XXI əsrdə şumerlər lullubilər üzərinə tez-tez talanedici yürüşlər etmişdilər. Lullubilər də kutilərlə birlikdə İkiçayarasında yaşayan xalqlar üzərinə işğalçı yürüşlərə çıxırdılar. Lullubilər təxminən 1500 il ərzində Azərbaycan və qonşu ərazilərin tarixində mühüm rol oynamışdı. Lullubi tayfaları Ön Asiyada öz qoçaqlığı və döyüşkənliyi ilə seçilirdilər və adları bir sıra qonşu xalqlar arasında vahimə ilə çəkiliydi. Hurrilər və urartulular lullu etnonimini daha çox «yadelli», «düşmən» mənasında işlədirdilər. E.ə. II minilliyin əvvəllərində lullu sülaləsi, hətta Aşşur taxt-tacını ələ keçirmişdi.

E.ə. XIV-XIII əsrlərdə Assuriya və Yeni Babil hökmdarlarının kitabələrində Lullume ölkəsi və onlarla aparılan savaşlar haqqında məlumatlar verilir. Lullube torpaqları e. ə. I minilliyin başlanğıcında Zamua ölkəsi kimi tanınırdı. Manna dövlətinin tərkibinə daxil olan İç Zamuanın şimal hissəsi yazılı mətnlərdə bəzən lullume adlandırılır.

Kuti və Lullubi dövlətləri e.ə. III minilliyin sonlarında süquta uğramışdı.

Turukki etno-siyasi birliyi.

Azərbaycanın cənubunda yaşayan əhalinin tərkibinə turukki adlı etnik birlik də daxil idi. Turukki tayfa birliyi tarix səhnəsinə kutilər və lullubilərlə eyni vaxtda çıxmışdılar. E.ə. III minilliyin I yarısında turukkilərin kutilər və lullubilərlə bir müttəfiq kimi xatırlanması onların bir-biri ilə qonşuluqda yaşadığını göstərir. E. ə. XXIV əsrə aid yazılarda akkadlı Sarqonun dövründə onun dövlətinin ərazisində yaşayanlar içərisində turukku tayfa adı da çəkilmişdir. Akkad hökmdarı Naramsuenə qarşı kutilərin və digər tayfaların birləşdiyi hərbi ittifaqa turukkilər də qoşulmuşdular. E.ə. XVIII-XIII əsrlərə aid Assur yazılarında turukkilərin adına tez-tez rast gəlinir. Bir Assur mətnində onlar «Turukku ölkəsinin adamları» kimi verilmişlər və bu ərazidə kutilərin də yaşadığı göstərilmişdir. Lullubi kimi turukkular da Zaqros dağlarından Raniyə düzənliyinə keçərək hurrilərlə əlaqə saxlayır və Mesopotomiya hüduclarına daxil olurdular.

Assur hökmdarı I Şamşi-Adadın(1813-1783) yürüşlərinə qədər turukkular qərb qonşuları ilə dinc əlaqələr saxlayır və Aşşurun ticarət əlaqələrində vasitəçi kimi iştirak edirdilər. Turukkular e. ə. XVIII əsrdə assurlarla dəfələrlə müharibə aparmışdılar. Mari məktublarında turukku hökmdarı Lidayanın adı assurlara qarşı vuruşan turukkuların başçısı kimi xatırlanmışdır. Turukkular assurların Dəclədən şərqdəki əraziləri ələ keçirməsinə qarşı duran ciddi bir qüvvə kimi çıxış edirdilər. Lidayanın başçılığı ilə turukkular Assur hökmdarı

İşmedaqana (1797-1757) qarşı uğurlu hərbi əməliyyat keçirərək Şuşarra ölkəsini assurlardan azad etmişdilər. Assur mənbələrindən birində yazılmışdır: «Turukku Lidaya və Şuşaradakı turukkular bizə düşmənçilik etdilər və iki şəhəri viran qoydular». Turukkular Dəclədən şərqdə öz vətənlərindən uzaqlarda Assurun nəzarəti altında olan torpaqlarda kifayət qədər sərbəst hərəkət edir və elə bir ciddi müqavimətlə üzləşmirdilər.

Qədim yazılı mənbələri araşdıran alimlərdən biri M.Mirzəyevin fikrinə görə Babil hökmdarı Hammurapinin dövründə (1792-1750) turukkular bölgədə kifayət qədər güclü toplum kimi tanınırdılar və Assurla mübarizənin gedişində vahid hakimiyyət altında birləşmişdilər. Hətta güclü Babil şahı Hammurapi öz rəqiblərinə qarşı müharibəyə hazırlaşarkən Turukku hökmdarı Zaziya müraciət etmişdir. Zaziya öz qoşunu ilə yardıma gələcəyini bildirsə də, xeyli müddət keçməsinə baxmayaraq vədinə əməl etməmişdi. Görünür Zazuya ikili siyasət yeridirdi. Hammurapiyə qarşı Elam, qonşu Kutu və digər ölkələrdən təşkil olunmuş ilk iki koalisiyada iştirak etməməklə yanaşı, o, Hammurapiyə də kömək etməyə tələsmirdi. Bunun nəticəsidir ki, Babil şahı Hammurapi hakimiyyətinin 35-ci ilində Marini darmadağın etdikdən sonra əsas diqqətini turukkuların da daxil olduğu koalisiyaya yönəlmiş, hakimiyyətinin 37-ci ilində turukku ordusu üzərində qələbə qazanmışdı. Döyüş şübhəsiz ki, Turukku ölkəsindən kənarda baş verdiyindən Hammurapi Turukkumu zəbt edə bilməmişdi.

E.ə. XIX əsrin sonu-XVIII əsrin I yarısında döyüşkən turukkular mütəşəkkil hərbi-siyasi qüvvə kimi çıxış etmiş, yarım əsr ərzində Assur hökmdarları ilə savaqlara girmiş, Assurun şərq doğru hərbi təcavüzünü dayandıraraq tarixi Azərbaycan torpaqlarını işğal təhlükəsindən qurtarmışdı.

E.ə. XIV-XIII əsrlərdə kutu, lullubi, su tayfaları ilə birlikdə turukkular da assurların tez-tez baş verən yürüşlərinə qarşı birlikdə mübarizə aparırdılar. Bu tayfalar Azərbaycanın qədim tarixində mühüm rol oynamışlar. E.ə. I minilliyin başlanğıcında Azərbaycanda öz dövlətlərini yaradan mannalılar həmin tayfaların varisləri hesab olunurlar. Kutu-lulubi dillərində sözlər qalmadığından və dil materialı yalnız şəxs adlarından ibarət olduğundan onların dil mənsubiyyəti indiyədək dəqiq müəyyən edilməmişdir.

Manna dövləti.

Azərbaycan qədim dövlətçilik ənənələrinə malik olan bir ərazi kimi tanınır. Fəxrlə belə söyləmək olar ki, Azərbaycan türklərinin adı ta qədim çağlarda dövlət yaradan və dövlətçilik ənənələrini qoruyub saxlaya bilən xalqların sırasında çəkilir. E.ə. III minillikdə erkən dövlətlər yaratmaqla tarixin səhnəsinə çıxan Azərbaycan türkləri e.ə. I minilliyin əvvəllərində Azərbaycanın cənubunda Manna adlanan yeni bir dövlətin əsasını qoymuşdular. Mannanın

adı ilk dəfə e.ə. 843-cü ildə Assur mixi kitabəsində «Munna» kimi çəkilmişdir. Urartu yazılarında bu dövlətin adı Mana, Tövratda isə Minni kimi verilmişdir. Urmiya gölündən cənubda İç Zamuada yaşayan mannalılar bu bölgədə mövcud olan siyasi qurumları-«ölkələri» öz dövlətlərinin tərkibində birləşdirmişdilər. Nəticədə Mannanın coğrafi həddləri xeyli genişlənmişdi.

E.ə. 843-cü ildə Assur çarı III Salmanasar İç Zamuadakı bəzi məntəqələri ələ keçirdikdən sonra Manna ölkəsinə qədər gedib çıxmış, ancaq müqavimət nəticəsində bu ölkəyə girə bilməmişdir. E.ə. 829-cu ildə Assuriyanın Mannaya yeni hücumu ilə bağlı mixi yazısında bu dövlətin hökmdarı Udaqinin və paytaxt şəhəri Zirtanın (sonralar İzirtu) adı çəkilmişdir. Mannanın bir dövlət kimi formalaşmağa başlaması e.ə. IX əsrin ortalarına düşür. Həmin əsrin 30-20-ci illərində Urmiya gölünün bütün cənub və cənub şərqindəki «ölkələr»in çoxu Udaqinin hakimiyyəti altında birləşdirilmişdir.

E.ə. IX əsrin sonu-VIII əsrin əvvəllərində Manna dövləti dəfələrlə qonşu Assuriya və Urartu kimi çox qüdrətli dövlətlərin çoxsaylı talanedicisi yürüşlərinə məruz qalmışdır. Bu amansız savaşlarda Manna böyük əhali və təbii sərvətlərini qurban vermək bahasına öz təhlükəsizliyini və dövlətçiliyini qoruyub saxlaya bilmişdir. Manna imkan düşən kimi ona düşmən kəsilən dövlətlərin üzərinə yürüşlər edirdi. E.ə. 776-775-ci illərdə Manna Urartu üzərinə hücum etmiş və bu hadisə Urartu yazısında «Manna ölkəsi gəldi» kimi verilmişdir.

Mannanın yüksəlişi.

E.ə. 743-cü ildə assurların Mannanın əsas düşməni olan Urartuya ağır zərbə endirməsi ölkəmizi talanedicisi hərbi yürüşlərdən xilas etdi. Dövlətimizin çiçəklənmə dövrü başladı. Manna hökmdarı İranzu (e.ə.740-719) Assuriya dövləti ilə yaxınlaşdı. Assuriya Urartu ilə apardığı müharibələrdə Mannaya öz müttəfiqi kimi yanaşırdı. Belə əlverişli şəraitdən istifadə edən İranzu vaxtilə Urartunun ələ keçirdiyi ərazilərini geri qaytardı. Onun dövründə Cənubi Azərbaycanın demək olar ki, bütün torpaqları Manna dövlətinin tərkibində idi. Manna qədim Şərqi dörd qüdrətli dövlətindən biri oldu. İranzu mərkəzləşdirmə siyasəti yeridərək bütün vilayətlərin hakimlərini özünə tabe edə bilmişdir. Assuriya ilə müttəfiqlik, yaxınlıq siyasəti İranzuya ölkəsini bütöv saxlamağa imkan verirdi. Ancaq bəzi vilayətlər mərkəzə tabe olmasınlar- deyə Urartuya meyillənir, bu isə dövlətin parçalanması üçün böyük təhlükə yaradırdı. E.ə. 719-cu ildə bəzi vilayət və şəhərlər İranzuya qarşı çıxdılar, ancaq assurların köməyi ilə onların üsyanı yatırıldı.

İranzunun ölümündən sonra taxta böyük oğlu Aza (e.ə. 718-716) çıxdı. Urartunun fitnəsinə uyan və ondan kömək alan bəzi vilayət hakimləri onu devirdilər və qardaşı Ullusununu hakimiyyətə gətirdilər. Ullusununu Urartu ilə ittifaqa girdi və 22 qalanı ona verdi. Manna kimi müttəfiqin və Urartuya qarşı mühüm strateji əhəmiyyətli qalaların və ərazinin

itirilməsi ilə barışmayan Assuriya hökmdarı II Sarqon e.ə. 716-715 və e.ə. 714-cü ildə buraya yürüşlər etdi. Nəticədə Mannada Assuriyanın siyasi üstünlüyü təmin edildi, 22 qala geri qaytarıldı, urartupərəst qüvvələr sıradan çıxarıldı. II Sarqon Ullusunun Mannanın hökmdar taxtında yenidən əyləşməsi ilə barışmalı oldu. E.ə. 714-cü ildə II Sarqonun Urartuya uğurlu yürüşü nəticəsində bir sıra Manna vilayətləri geri qaytarıldı, Mannanın Urartu təcavüzündən yaxa qurtarıb tam müstəqil dövlətə çevrilməsi üçün əlverişli şərait yarandı.

Manna e.ə. 714-cü ildə Urartuya qarşı aparılan müharibə ilə əlaqədar Assuriyaya bac versə də, sonrakı dövrlərdə uzun müddət belə məlumatlara rast gəlinmir. E.ə. 713-cü ildə Ullusunu Sarqonu bacla deyil, hədiyyələrlə qarşılamışdır. II Sarqon da Manna hökmdarını öz yaxın müttəfiqi kimi kətan və yundan toxunmuş rəngli geyimlər, xəncər və üzüklər bağışlamaqla dəyərləndirmişdir. II Sarqon ölkədən çıxan kimi Ullusunu Assuriyanın siyasi üstünlüyünü tanımaqdan imtina etmiş, hətta Assur torpaqlarına yürüşlərə başlamışdı. Assur qaynaqlarında e.ə. VIII əsrin sonu-VII əsrin əvvəllərində Mannanın Assuriyaya boyun əyməməsi haqqında məlumatlara rast gəlirik. Manna hətta öz ərazilərini assur torpaqları hesabına genişləndirməyə başlamış onun bir sıra qalalarını ələ keçirmişdi. E.ə. 674-cü ildə Manna hökmdarı onun ölkəsinə gəlib məskunlaşmış iskitlər və kimmerlərlə Assuriyaya qarşı ittifaqa girmişdi. Tarixdə qədim türk etnosları kimi xatırlanan kimmer və iskitlərin Manna ərazisində e.ə. VII əsrin ortalarında bir hökmdarlıq yaratması haqqında məlumatlara rast gəlinir. İskit padşahlığının hökmdarı Tuqdamme olmuşdur. İskitlər Mannaya qonşu olan Midiyada da 28 il (e.ə.653-625) ağalıq etmişdilər. Assurlar Mannanın iskitlərlə ittifaqını pozmağa çalışır və bəzən buna nail olurdular.

E.ə. VII əsrin 70-50-ci illərində Manna hökmdarı Ahşerinin tam müstəqilləşməsi və Assuriyaya qarşı çıxması yeni savaşlara səbəb oldu. Assur hökmdarı Aşurbanipal Mannanın ələ keçirdiyi qalaları geri qaytarmaq niyyətində idi və Mannaya yürüş edərsə, uğur qazanıb qazanmayacağı haqda öz tanrısının rəmmalına belə bir sorğu ilə müraciət etmişdi: «Assur ordusu Mannanın tutduğu Assur qalalarını geri qaytarmaq üçün getsə, müqavilə və ya döyüşlə fərqi yoxdur, o, bu qalaları qaytaracaqmı?». Göründüyü kimi, Manna öz gücünə görə elə bir həddə gəlib çatmışdı ki, Şərqin ən qüdrətli dövlətlərindən biri olan Assuriyanın hökmdarı bu ölkəyə yürüşünün nə ilə nəticələncəyini bilmədiyindən rəmmalldan soruşmağa məcbur olmuşdu.

E.ə. 660-659-cu ildə assurlarla mannalılar arasında baş verən savaşda Ahşeri məğlub olmuşdu. Bu məğlubiyyətdən sonra Mannada daxili çəkişmələr başlamış və Ahşeri üsyan nəticəsində öldürülmüşdü. Ahşerinin oğlu Ualli Assuriyayla ittifaqı bərpa etməyə məcbur olmuşdu. E.ə. VII əsrin sonlarında Assuriya Babilistan ilə ölüm-dirim savaşına çıxanda Manna ona hərbi qüvvə ilə yardım göstərmişdi.

Mannanın adı e.ə. 593-ci ildə Bibliyada çəkilməmişdir. Burada Manna iskitlər və Urartu ilə birlikdə Babilə qarşı mübarizəyə çağırılmışdır. E.ə. 590-cı ildə Manna torpaqları Midiya ordusu tərəfindən işğal olundu və nəticədə Manna dövləti süquta uğradı. Manna ilə təxminən eyni vaxtda İskit padşahlığına da Midiya tərəfindən son qoyulmuşdur.

Mannanın dövlət quruluşu

Manna dövlətinin paytaxtı - hökmdar şəhəri İzirtu idi. Dövləti həmin şəhərdə taxtda oturmuş hökmdar idarə edirdi. E.ə. VIII-VII əsrlərdə Mannada hakim sülalənin hakimiyyəti irsən ötürülürdü. İranzudan sonra taxta onun böyük oğlu Aza, sonra digər oğlu Ullusunu oturmuşdu. Ahşerini oğlu Ualli əvəz etmişdi. Hökmdarın səlahiyyətləri kifayət qədər geniş idi: o, dövlətin daxili və xarici siyasətini özü müəyyən edir və ya dövrün hərbi-siyasi hadisələrinə uyğun olaraq dəyişdirirdi. Mannada hökmdarın yanında fəaliyyət göstərən Ağsaqqallar şurası məşvərətçi orqan idi. Dövlətin ərazisi vilayətlərdən ibarət idi; vilayətləri hökmdarın təyin etdiyi hakimlər və canişinlər idarə edirdilər. Dövlətin idarə olunmasında əyanlar, müşavirlər və hakim sülalənin üzvləri iştirak edirdilər. Mannanın sərhədboyu və ucqar vilayətlərinin hakimləri bəzən mərkəzi hakimiyyətə tabe olmaq istəmir, separatçılıq hərəkətlərinə yol verərək bu zaman qonşu Urartuya arxalanırdılar. Urartu onlardan Mannanın daxili işlərinə qarışmaq üçün istifadə edirdi. Urartunun Mannaya qarşı açıq təcavüzkar siyasət yeritməsi Manna hökmdarlarını dövlətin torpaq bütövlüyünü qorumaq üçün daha çox Assuriya ilə ittifaqa girməyə vadar edirdi.

Manna hökmdarları Assuriya və Urartu hücumlarından qorunmaq üçün sərhədlərdə müdafiə qurğuları və qalaların inşasına ciddi fikir verirdilər. Mannanın malik olduğu ordunun döyüşçüləri ox-yay, xəncər, qılınc, nizələrlə silahlanır və döyüş arabalarından istifadə edirdilər.

Mannanın təsərrüfat həyatı

Əlverişli təbii-coğrafi mövqeyi Mannada əkinçiliyin və maldarlığın inkişafına şərait yaratmışdı. Burada dəmyə əkinçiliyi ilə yanaşı, azyağıntılı torpaqlarda süni suvarma əkinçiliyi yayılmışdı. Mannada iki və altı cərgəli arpa, bir neçə növ buğda və darı əkilirdi. Əkinçilikdə dəmir toxalardan, oraqlardan və tunc kotanlardan istifadə edilirdi. Assur yazılarında Mannada taxıl(buğda və arpa), un ehtiyatı, yağ və çaxır anbarları haqqında çox dolğun bilgiler verilmişdir. Assur hökmdarı II Sarqona aid mixi yazısında Mannadakı anbarlardan götürülmüş «keyfiyyətli çaxırı onun döyüşçülərinin çay suyu kimi içməsi» bəhs edilir.

Manna dağlıq ölkə olduğundan burada maldarlığın inkişafı üçün hər cür şərait var idi. Mixi yazılarında Manna torpaqlarında iri və xırdabuynuzlu mal saxlanması və at ilxıları bəslənməsi haqqında maraqlı məlumatlar verilmişdir. Manna əhalisi oturaq olduğundan

burada yaylaq maldarlığı geniş yayılmışdı. Xarici işğalçılar Mannaya hücumlar zamanı buradan qənimət kimi qaramal, davar və at aparırdılar.

E.ə 780-ci ildə Mannadan qənimət kimi Urartuya 22529 qaramal, 36830 davar (qoyun-keçi), 100 dəvə, e.ə. 779-cu ildə isə 6257 qaramal, 33302 davar, 606 at və 184 dəvə sürülüb aparılmışdı. Mannada atçılığın inkişafı daha çox atdan hərbi işdə və qoşqu vasitəsi kimi istifadə edilməsi ilə bağlı idi. Həsənlidə tapılmış qablar üzərindəki təsvirlərə görə Mannada bir və ya iki at qoşulmuş döyüş arabaları var idi.

Manna çox zəngin faydalı qazıntılara malik idi. Mis, dəmir, qızıl və qurğuşun yataqlarının olması Mannada dağ-mədən işinin və sənətkarlıq sahələrinin yüksəlişi üçün əlverişli şərait yaratmışdı. Burada mis qab-qacaqlar, zərgərlik məmulatları hazırlanırdı. Manna sənətkarları yüksək kefiyyətli saxsı qablar istehsal edə bilirdilər. Mannada ayrı-ayrı sənət sahələri üzrə (dəmirçilik, misgərlik, zərgərlik və silah istehsalı) emalatxanalar fəaliyyət göstərirdi. Həsənli, Ziviyə və Marlıqtəpədə tapılan qızıl və gümüş qablar, zərgərlik məmulatları(qızıl kəmərlər, sırgalar, boyunbağlar, bilərziklər və s.) bədii metalişləmənin çox yüksək səviyyədə olduğunu göstərir. Ziviyə dəfinəsinə aid qızıl döşlük (pektoral) hakimiyyət rəmzi sayılırdı. Mannada memarlıq, daşyonma və bənnalıq sənətləri də yüksək səviyyəsi ilə seçilirdi. Toxuculuq və boyaçılıq sənəti də inkişaf etmişdi.

Mənəvi mədəniyyət

Mannada bütpərəslilik və çoxallahlılıq yayılmışdı. Şəhərlərdə allahların heykəlləri saxlanan məbədlər fəaliyyət göstərirdi. Həsənlidə tapılan qızıl camın üzərində mannalıların ibadət və qurbanvermə mərasimi təsvir olunmuşdur. Qatır və öküz qoşulmuş üç arabanı sacları kürəyinin ortasına çatan saçaqlı uzun paltar geyinmiş qanadlı allahlar sürürdülər. Allahlara tərəf gələn iki kahin ibadət mərasimini icra edir, iki xidmətçi isə qurbanlıq qoyun gətirir. Qızıl camda mannalıların ibadət etdikləri Tufan və ya Hərb, Günəş və Ay allahları təsvir edilmişdir.

Mannada dirilik ağacına (həyat) sitayiş geniş yayılmışdı. Ziviyədə tapılmış qızıl pektoralda dirilik ağacının yanında dağ keçiləri və qanadlı öküz təsvir olunmuşdur. Marlıqtəpədə tapılan və e.ə. IX əsrə aid edilən böyük qızıl qədəh üzərində dörd sırada verilmiş təsvirlərdəki dirilik ağacı mövzusu təbiətin gəlimli-gedimli olmasına, insanların yaranışa, doğuluşa və axirət dünyasına inamını əks etdirir. Birinci sıra doğuluş mövzusunda: keçi öz balasını əmizdirir. İkinci sırada bala artıq buynuz çıxarmışdır və dirlik ağacının yarpaqlarını yeyir. Üçüncü sırada canavar sürüsü və uçan yırtıcı quş göstərilib, yəni yeni varlıq üçün ölüm təhlükəsi yaranmışdır. Dördüncü sırada isə keçinin cəmdəyini iki çalağan sökməkdədir.

Mannada əhalinin həyatında xüsusi yer tutan at da ilahiləşdirilirdi. Atın ayrıca qəbirdə insansayağı dəfn edilməsi bunu sübut edir.